

Német tükörjelenségek a magyar szókészletben: *akna, keringő, őrnagy*

A nyelvek szókészleti kapcsolata több formában nyilvánulhat meg. A legáltalánosabb a szóátvétel, amely során az átvevő nyelv új fonémasorokkal és jelentésekkel gyarapodik (német eredetűek: *cérna, karalábé, puttony* stb.). Más nyelvek szavainak hatására is keletkezhetnek új szavak úgy, hogy már meglevő szavakból összetételt vagy képzett szót alkotva fejezhető ki új jelentések. Ezeket szokás tükörszóknak nevezni: német mintájú például az *anyanyelv, őrangyal, tükörtójas; fegyenc, hangulat, üzem* és sok más szavunk. Ha már egy meglevő szó jelentésköre mindenféle morfológiai változás nélkül idegen szó hatására bővül, tükörjelentésről beszélhetünk (l. alább).

A tükörjelenségek száma meglehetősen magas a magyar szókészletben, bár a jövevényszavak számát bizonyára nem éri el. Az EWUng. német vonatkozású anyagának feldolgozása során (és ebbe a nem címszóhelyzetben álló szavak is beletartoznak!) kb. 620 morfológiai jellegű tükörjelenséget (összetételeket és képzéseket) találtam, emellett az említett szótárban 208 olyan szó is van, amelynél biztosan vagy nagy valószínűséggel német alapú tükörjelentésekkel számolhatunk (vö. GERSTNER: NytudÉrt. 145. szám).

Az alábbiakban három magyar szót vizsgálok meg a (feltehető) német tükörjelentések szempontjából, továbbá röviden kitérek a címben említett szavakkal összefüggő egyéb etimológiai-szótörténeti kérdésekre is.

akna 1177/ hn., 1222 kn.; szláv jövevényszó. Az átvett alapjelentés 'nyílás; ablak' lehetett, amelyet a magyarban viszonylag későn, 1808-ból tudunk adatolni. Jelentései közül egyesek szintén a szlávból származhatnak (pl. 1600 'hordónyílás'), mások belső jelentésfejlődéssel keletkezettek (pl. 1782 'földben levő függőleges járat', különösen a bányászatban). Az EWUng. tizedikként 1911-ből adja meg a szó ma is ismert katonai jelentését: '(érintésre) robbanó szerkezet'. Ezt sem a szlávból, sem a korábbi magyar jelentésekből nem tudjuk levezetni, viszont tükörjelentésként jól magyarázható a németből: *Mine* 'bánya; ér mint ércelőfordulás; robbanószerkezet'. A magyar *akna* szónak a bányászattal is összefüggő, fent említett 1782-es jelentése mellett 1808-ból adatolható a 'bánya(üzem)' jelentése is. Ez a kettő szorosan kapcsolódik a német *Mine* bányászati jelentéséhez, ezért kézenfekvő volt, hogy a – nyilván az osztrák–magyar közös hadseregben a német katonai nyelv közvetítésével megismert – robbanószerkezet fogalmát a magyarban az *akna* szó jelölje, ami egyéb összefüggésekben már korábban is használatos volt a német *Mine* megfelelőjeként. A jelentéskölcsönzést segíthette az a tény, hogy az *akna* 1843-tól adatolható a 'robbanóanyaggal töltött földalatti járat, robbantójárat' jelentésben is, amely jelentéstapadásos önállósulás lehet az 1834-ből dokumentálható *tűzakna* 'ua.' összetételből. Ez utóbbi nyilván a mára elavult német *Pulvergang* 'ua.' és *Sprenggrube* 'ua.' alapján létrejött tükörszó. A GrimmDtWb. szerint mindkét szó a 18. század második felében jelent meg a német írásbeliségben.

A német *Mine* a francia *mine* átvétele, amelynek első jelentése 'érc-, illetve szénlelőhely', majd a puszkapor feltalálása után hadászati terminusként 'robbanóanyaggal töltött földalatti járat' jelentése is kialakult. A német katonai nyelvben a 16. század végén ebben a jelentésben bukkan föl a szó (melyet azután nyilván purista indítekből a 18. században a fent említett két összetétellel németesítettek), az eredeti bányászati jelentés a 17. század közepétől adatolható.

A francia szó átkerült az olaszba is: *mina* 'földalatti (bánya)járat; robbantójárat'. Az olasz szó a katonai-műszaki terminológia elemeként – bizonyára a török elleni harcokban részt vevő itáliai katonák közvetítésével – gyökeret vert a magyarban is: első írásos előfordulása 1683-ból való, jelentése 'robbantójárat'; 1867-ből adatolható 'bányajárat'-ként.

A magyarban a 'robbantójárat' katonai jelentés korábban jelenik meg az olasz jövevényszóval (1683), mint a szláv eredetű, de a 17. századra természetesen már teljesen meghonosodott *akna* ilyen jelentése, amely másfél évszázaddal későbbi. Az olasz eredetű *mina* azonban mégis kiszorult a magyar szókészletből (csupán a SzlavSz. tartalmaz egyetlen adatot), aminek a következő okai lehetnek.

Az olasz eredetű *mina* az adatok szerint mintegy két évszázadig elsősorban speciális katonai műszóként élt, a már az ómagyarban a szlávból átvett *akna* 19. század előtti jelentései között viszont több is összefüggésbe hozható a – talán jobban ismert – bányászattal: 1177/ 'sóbánya'; 1782 'függőleges vájat'; 1808 'bánya(üzem)'. A magyar szónak ebben a jelentésmezőben megfelelő német *Mine* katonai jelentését így viszonylag könnyű volt jelentéskölcsönzéssel a már meglevő magyar jelentések mellé illeszteni.

A németből való jelentéskölcsönzést talán elősegítette a nyelvújítás szelleme is. Mint fent említettem, az *akna* 1843-ból adatolható 'robbantójárat' jelentésének előzménye az 1834-ből ismert *tűzakna*. Ezt az összetételt a Magyar Tudós Társaságtól kiadott *Mathematikai Műszótár* tartalmazza, amely egy elkészítendő magyar nagyszótárhoz a matematikai, illetve tágabb értelemben vett műszaki (várépítési, malom- és vízepítési stb.) szakkifejezések összegyűjtését tűzte ki célul. A nyelvújítás egyik törekvése közismerten az idegen (főleg német) szavak háttérbe szorítása volt, amit többek között tükörfordításokkal és – kisebb, ám mégis számottevő mértékben – tükörjelentésekkel tudott elérni. Talán ennek köszönhető *akna* szavunk mára már elavult 'robbantójárat' jelentése, de mindenképpen tükörjelentésként értékelhetjük a ma általánosan ismert 'robbanószerkezet' jelentést.

Az ÉKsz. *akna*¹ alatt tárgyalja az 'üreg, vájat' alapjelentésre épülő jelentéseket, és a szót szláv eredetűnek mondja, *akna*² alatt pedig a 'robbanószerkezet'-tel összefüggő jelentéseket adja meg, német mintájú tükörjelenségnek minősítve a címszót. Alapvetően helyes ez az eljárás, hiszen a mai magyar beszélők tudatában nincs összefüggés a két alapjelentés között, vagyis leíró szempontból homonimákként kezelhetjük az említett szavakat. A fenti etimológiai-szótörténeti fejtegetések alapján azonban úgy vélem, az *akna*¹ alatt katonai régi aljelentésként szereplő „Vminek az aláaknázására ásott, fúrt hosszanti üreg” meghatározást át kellene tenni az *akna*² alá, mert a szócikkek végén szögletes zárójelben álló eredetbeli utalások így felelnének meg, illetve így jobban megfelelnének a tényleges etimológiai helyzetnek.

keringő Finnugor gyökű *kering* igénk főnevesült folyamatos melléknévi igenevének első adata 1479-ből származik, jelentése 'nagy terem', s az igének a régiségben gyakran előforduló *kereng* változatához kapcsolódik. Ugyancsak ebben a változatban terjedt el az 'árkadsoros belső folyosó' jelentés (1533), amely építészeti szakszóvá is vált: *kerengő*. A *keringő* alakváltozatban, '3/4-es ütemű tánc' jelentésben ma általánosan ismert szó első adata 1814-ből való. Ez a jelentés a német *Walzer* 'keringő' szó jelentésének átvétele, amit a magyar *kering* és a német *walzen* 'forogva ide-oda mozog' ige közös szemantikai jegyei tettek lehetővé. A német alapú tükörjelentés szóhasadást is okozott a *kerengő* ~ *keringő* változatok között, hiszen építészeti jelentésben csak az elsőt, 'tánc' jelentésben viszont csak a másodikat használjuk.

A 18. század második felében német területen divatba jött táncfajta a magyarban a *keringő* előtt a németből átvett *valcer* jelölte (1793). Ám viszonylag hamar magyar köntösbe öltöztették az „idegen” jelentést, ennek következtében általánosan elterjedt a *keringő*, a *valcer* pedig mára erősen periferikus szókészleti elemmé vált, de teljesen kihalni talán csak akkor fog, ha maga a tánc is eltűnik a táncművészetből.

őrnagy 1275 szn., 1327 kn; összetett szó az *őr* 'kémlelő, felügyelő' és a *nagy* 'vezető személyiség' főnevekből. A 13–14. századi adatok a középkori magyar határvédelem szakkifejezéseként 'az őrszolgálat parancsnoka' jelentést tartalmazák, ami azonban idővel kiszorult a használatból. A mai 'főtisztí rang, illetve ilyen rangú személy' jelentés 1809-ben jelenik meg a magyar írásbeliségben, Kazinczy egyik levelében (TESz.). Mint látható, a régi nyelvből „feltámasztott” alakhoz új jelentés társult, mégpedig nagy valószínűséggel két idegen szó közvetett hatására.

A magyarban az *őrnagy* előtt 'a századosnál eggyel magasabb rang' kifejezésére más szavak szolgáltak. 1703-ból ismerjük a *főstrázsamester* összetételt (TESz.), amely a régi német *Oberstwachtmeister* 'ua.' rangjelölés alapján létrejött tükörfordítás: a német *Oberst-* magyar megfelelője a *fő-*, a mára elavult *Wachtmeister* 'őrmester'-é pedig az ennek a német összetételnek az alapján keletkezett *strázsamester* 'ua.' tükörfordítás (1695). (Ez utóbbi magyar szó előtagja, a *strázsa* 'ör; őrség' szláv jövevényszó, első biztos adata 1535 körüli időből való.) A német *Oberstwachtmeister* azonban elszakadt az összetétel jelölte eredeti konkrét jelentéstől, és nem az őrséggel összefüggő tisztségre vonatkozik, hanem a katonai ranglétra egyik fokozatára – ennek következtében természetesen a magyar tükörszónak sincs már kapcsolata az őrséggel. Az 'őrnagy' jelentésű régi német összetételt a 17. század elejétől fokozatosan kiszorította a használatból az 16. század második felétől elterjedő és ma az említett rang megnevezésére egyedülként szolgáló *Major* (l. még alább is), az *Oberstwachtmeister* a 19. században még udvariassági formulaként élt, de azután teljesen elavult.

Magyar írásos adatként 1749-ben jelenik meg az 'őrnagy' jelentésű *major*. Ez a fent is említett német *Major* 'ua.' közvetítésével a magyarba került francia *major* 'ua.' átvétele. A francia szó végső soron a latin *maior* 'nagyobb'-ra, a latin *magnus* 'nagy' középfokára megy vissza.

A magyar *őrnagy* szóalaknak a 19. század elején történt felelevenítését bizonyára ez a nyelvi tény is motiválhatta, de a *főstrázsamester*-rel és a *major*-ral szembeni felülkerekedésének más okai is lehetnek. Egyebek mellett számolhatunk

a *hadnagy* 'a századosnál kettővel alacsonyabb rang' (1753) analógiás hatásával (az összetétel első írásos adata 1231/1550-ból való, akkori jelentése '(katonai) parancsnok'), valamint az 1330 óta adatolható, német eredetű *major* 'határban levő gazdaság' szóval fennálló homonímia megszüntetésére való törekvéssel is. Az *őrnagy* megerősödéséhez vezethetett az a tény is, hogy a *főstrázsamester*-rel szemben ez lényegesen rövidebb és „harmonikusabb” szó (nincsenek benne többszörös más-salhangzó-torlódások), másrészt az *őrnagy* sokkal inkább magyar szónak hatott, mint az idegenségét meghonosodva is őrző (fő)strázsa(mester) vagy a Kazinczy és köre számára egyértelműen idegen eredetű *major*.

Az EWUng. az *őr-* alatt tárgyalja az *őrnagy* szót, s 2. jelentését a fent is emlegetett német *Oberstwachmeister* 'őrnagy' szó alapján közvetlenül keletkezett tükörjelentésnek tartja. A német szó története ezt kevésbé támasztja alá, bár Kazinczy németes műveltségének ismeretében ezt a közvetlen hatást sem lehet teljesen kizárni. Úgy gondolom azonban, hogy a magyar szavak története a fent vázolt át-tételes „tükrözéseket” valószínűsíti.

Irodalom

EWUng. = BENKŐ LORÁND (főszerk.): Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995. – 3. Register. 1997.

GERSTNER: NytudÉrt. = GERSTNER KÁROLY: A német vonatkozású elemek legújabb etimológiai szótárainkban. Nyelvtudományi Értekezések 145. szám. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

GRIMM = GRIMM, JAKOB–GRIMM, WILHELM: Deutsches Wörterbuch. Fortgesetzt von M. Heyne, ... der Arbeitsstelle des Deutschen Wörterbuches zu Berlin. I–XVI. Leipzig, 1854–1954.

SzlavSz. = PENAVIN OLGA: Szlavóniai (kórógyi) szótár 1–3. Fórum, Újvidék, 1967–1978.

TESz. = BENKŐ LORÁND (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. – 4. Mutató. 1984.

GERSTNER KÁROLY